

MUSUL SORUNU VE LOZAN

Dr. Sezen KILIÇ*

ÖZET

1118'den itibaren bir Selçuklu toprağı ve 1517'den itibaren de bir Osmanlı vilayeti olan Musul, Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi bahane edilerek İngilizler tarafından işgal edilmiş, bunun üzerine İngilizlerle Türkler arasında şiddetli bir mücadeleye sahne olmuş, sorun silahlı mücadeleyle çözülememiş ve konu Lozan Konferansı'na bırakılmıştır. Musul bu konferansta büyük tartışmalara neden olmuştur. Ancak Musul'un statüsü burada da kesin olarak belirlenemediği için sorunun çözümü bir sonraki görüşmelere ertelenmiş, bu görüşmelerden de bir sonuç alınamaması üzerine 1926 yılında yapılan Ankara Antlaşması'yla İngiliz mandasındaki Irak'a bırakılmıştır. Makalede, Musul'un bugünkü Türkiye Cumhuriyeti toprakları içerisinde yer almamasının nedenleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Musul, Lozan Konferansı, Türkiye Cumhuriyeti, İngiliz Mandası, Irak.

THE MOSULISSUE AND LAUSSANNE

ABSTRACT

Mosul, which was the land of Seljuks since 1118 and a province of Ottoman since 1517, was occupied by alleging the seventh proviso of the Mondoros Truce by the British after the World War I ended. As a result of this there was violent combats between Turks and British, but the matter could not be solved by armed combats and was abandoned to the Lausanne Conference. It entailed great negotiations at Lausanne Conference, but was left to the next session since its status could not precisely be conferred; and after the failure of the negotiations it was ceded to Irak which was under the British mandate, with the Ankara Treaty in 1926. In this study, information on the reasons why Mousul is not included today within the borders of the Turkish Republic will be given.

Key Words: Mousul, Lausanne Conference, Turkish Republic, British Mandate, Irak.

---

* Kara Harp Okulu Dekanlığı Öğretim Elemanı.

GİRİŞ

Anadolu ile Asya arasında tarihi bir yol üzerinde bulunan Musul, geçmişte önemli bir kültür ve medeniyet merkezi olduğu gibi yer altı ve yer üstü zenginliğiyle de bir çekim alanı olmuştur. İslamiyetten önce Asur ve Babil uygarlıkları, İslamiyetin yayılmasıyla birlikte Emevî ve Abbasî Devletleri burada kurulmuştur. Musul, Selçuklulara, Zengilere, Erbil Atabeyliği'ne, Karakoyunlu'ya, Akkoyunlu'ya ve Safevilere de yurt olmuş ve Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı toprağına katılmış ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de bir Osmanlı vilayeti hâline gelmiştir. Musul, 19. yüzyıldan itibaren petrol yataklarıyla batılı ülkelerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasını fırsat bilen ve bölgenin işgali için zaten önceden plan yapan İngiltere, 3 Kasım 1918'de başlattığı askerî harekâtla 15 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmiştir. İngiltere, bölgede egemenlik kurabilmek için bölge halkının etnik ve dinî yapısının çeşitliliğini kullanarak bölgede bulunan Müslüman ve gayrimüslimleri Osmanlı Devleti'ne ve birbirlerine karşı kıskırtmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgede Kürtler, Türkmenler, Araplar, Süryaniler, Keldaniler, Yakubitler, Nesturiler ve Ermeniler yaşamaktadır.

MUSUL'UN TARİHİ VE NÜFUS YAPISI

Osmanlı Devleti yönetimindeki Musul vilayetinin batısında Şam, doğusunda İran, kuzeyinde Diyarbakır, güneyinde Bağdat yer almaktadır. Bölge yeraltı zenginliğiyle birlikte, nehir ve akarsularıyla, tarım ve hayvancılığıyla da dikkat çekmektedir. 1517 yılında Osmanlı topraklarına katılan Musul, 1534'te vilayete dönüştürülmüş ve bu vilayete Musul sancağı, Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Horan ve Bana livaları bağlanmıştır. Osmanlı-İran savaşları nedeniyle vilayet sınırında zaman zaman değişiklik olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin kendi iç tasarrufu nedeniyle de vilayet yönetim biçiminde değişiklik yapılmıştır. Örneğin; Musul, 1850'de vilayetten mutasarrıflığa indirilmiş; 1878'de yeniden vilayete dönüştürülmüştür. Musul vilayeti, Musul, Kerkük, Süleymaniye Sancağı ve bu sancaklara bağlı kazalar ve nahiyelerden meydana gelmiştir.¹

¹ Ayhan Aydın, **Musul Meselesi 1900-1926**, Turan, İstanbul 1995, s. 5-13; Suat Akgül, **Musul Sorunu ve Nesturi İsyanı**, Berikan, Ankara 1992. s. 1-22;; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm.

Tarihi

Milattan önce Mezopotamya toprakları içinde yer alan Musul'da Asur uygarlığı yaklaşık 1300 yıl hüküm sürmüştür. Ardından gelen Babil hükümlerine ise Pers saldırıları nedeniyle kesintiye uğramış ve Perslerin eline geçmiştir. Pers yönetimi sırasında büyük bir Pers akınına maruz kalan bölge, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra bu dine yönelmiş ve 2. yüzyıldan sonra Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmiştir. 642 yılında Hz. Ömer tarafından alınan Musul, bu tarihten itibaren Arap nüfusunun göçüne maruz kalmıştır. Bölge kısa süreli Emevî hakimiyetinden sonra 751 yılında Abbasi yönetimine geçmiştir. 1050'li yıllarda Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey tarafından alınan Musul, hükümdarın ölümünden sonra önce Alparslan'ın, sonra da oğlu Melikşah'ın yönetimine geçmiştir. 1099 yılında haçlıların eline geçen bölge, iki yıl sonra yine Selçuklular tarafından geri alınmıştır. 1118'de Irak Selçuklu Devleti, Mahmud'un yönetiminde kurulmuştur. Mahmud, 1127 yılında Musul'un yönetimini Aksungur'un oğlu Zengi'ye vermiştir. Zengi ve ailesi, Musul'u 1231 yılına kadar yönetmiştir. Bu tarihten itibaren Bedreddin Lu'lu yönetimine geçen bölge 1261 yılında Moğol istilasıyla Moğolların egemenliğine girmiştir. 1365'te Karakoyunlular tarafından geri alınan Musul, 1409'da Akkoyunluların eline geçmiştir. Akkoyunluların hakimiyeti, Safeviler tarafından sona erdirilmiş, 1517 yılında da bölge tamamen Osmanlı yönetimine geçmiştir. Yavuz Sultan Selim tarafından alınan bölgenin yönetimi tam 401 yıl Osmanlı Devleti'nde kalmıştır².

Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler 19-20 Kasım 1914 tarihinde Basra'yı Osmanlı kuvvetlerinden alınca, Osmanlı ordusu İstanbul ve Halep civarındaki birliklerini bölgeye sevk etmiştir. Bu arada dâhiliye vekaletinde aşiret ve muhacir işlerinden sorumlu Binbaşı Süleyman Askerî, bölgedeki aşiretleri İngilizlere karşı ayaklandırmak için görevlendirilmiş ve Nisan 1915'te İngilizlere karşı savaşta başarısız olunca bu başarısızlığı onuruna yedirememiş ve intihar etmiştir. Kutul Ammare'yi alan İngiliz ordusu, 22-23 Kasım 1915 tarihlerinde Selmanpak'ta Osmanlı ordusu tarafından bozguna uğratılmış ve Enver Paşa bölgeye Mareşal von der Goltz komutasında birçok birliği daha sevk etmiştir. Goltz'un yardımcılığına verilen Ali İhsan Bey, kısa sürede Osmanlı birliklerini disipline etmiş ve ordusuyla İngilizlere karşı savaşarak 29 Nisan 1916'da bölgedeki İngilizlerin teslimi-

² Yamaner, Ş. M Dosyası, **Misak-ı Milli ve Musul**, Harp Akademisi Komutanlığı, İstanbul 2000, s. 1-14; S. Akgül, **a.g.e.**, s. 1-22; Aydın, **a.g.e.**, s. 5-13; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm.

yetini sağlamıştır. Bu arada İngilizlere destek için gelen Rusları durdurmak üzere Osmanlı birliklerinin bir kısmı İran'a kaydırılınca, İngilizler bundan yararlanarak birliklerini takviye etmişler ve önce 11 Mart 1917'de Bağdat'ı, sonra da 7 Mayıs'ta Kerkük'ü ele geçirmişlerdir³.

Birinci Dünya Savaşı bitiminde 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, İngilizlerin Musul'u işgal edeceklerini düşünemeyen Osmanlı Devleti, burada bulunan birliklerini takviye etmeyince, İngiliz ordusu 1 Kasım 1918'de Osmanlı'nın ahaliye zulmetmesini bahane ederek Musul'a girmiştir. Mütarekenin 7. Maddesini işleterek lüzumlu gördüğü stratejik noktaları işgal ettiğini belirten İngiliz generali Marshall, Türk ordusu Musul'u terk etmediği takdirde 7. maddeyi işletmeye devam ederek geri kalan bölgeleri de almak için savaşacaklarını ve bundan Osmanlı birliklerinin komutanı Ali İhsan Paşanın sorumlu olacağını bildirmiştir. Ali İhsan Paşa, 9 Kasım sabahı, yaşanan fiili durumu hükümetle görüşmek üzere İstanbul'a hareket ettiği gün, İstanbul'dan, Osmanlı birliklerinin Musul'u tahliye emri gelmiştir. 15 Kasım 1918'de Musul'u terk eden Osmanlı birliklerinin ardından İngilizler, Şeyh Mahmut yönetiminde bir Kürt hakimiyeti kurmaya başlamışlardır⁴.

Musul'da bu fiili durum devam ederken İngilizler, 16 Mart 1920'de İstanbul'a çıkıp meclisi dağıtmışlar, yakaladıkları milletvekillerini de tutuklamış, bundan kurtulan milletvekillerinin bir kısmı Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Millî Mücadele'ye katılmışlardır. Musul'un Arap idaresine girmesini istemeyen Kürt ve Türkmenler de Anadolu'da başlayan bu mücadeleden cesaretle İngilizlerle çarpışmaya başlamışlar, Mustafa Kemal de onların silahlı mücadelesini desteklemiştir. Mustafa Kemal'in etkisini gören İngilizler, Lord Curzon'un tüm karşı çıkmalarına rağmen, onunla irtibata geçmek istemişler, Mustafa Kemal ise, İngilizlerle yapılacak olan görüşmelerde Türkiye'nin elini güçlendirmek için 1921 Aralık ayında bölgeye Özdemir Bey komutasında asker sevk edip Revanduz'u ele geçirtmiştir. Bölgede görevli Türk birliği, 21 Ağustos 1922'de İngiliz-

³ Yamaner, a.g.e., s. 1-14; Akgül, a.g.e., s. 1-22; Aydın, a.g.e., s. 5-13; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm.

⁴ M. Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926**, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s. 1-23; Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 35-70; Yamaner, a.g.e., s. 15-54; Akgül, a.g.e., s. 1-22; Aydın, a.g.e., s. 15- 46; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm.

leri yenip Musul'a iyice yaklaşmıştır; bundan iyice cesaretlenen bölge aşiretleri de İngilizlere karşı mücadeleyi şiddetlendirmişlerdir. Bu mücadele sonucunda İngilizler, her ne kadar Süleymaniye'yi terk etmek zorunda kalsalar da, Şeyh Mahmud desteğini yanlarına alınca aşiretlerin mücadele kararlılığını zayıflatmayı başarmışlardır. İngilizler, Şeyh Mahmud'un bu işbirliğinden kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'le irtibata geçtiğini öğrenince, bu kez Seyyit Taha'yı devreye sokmuşlar ve Kral Faysal'ın Irak'taki egemenliğini yasallaştırmak için düzenledikleri seçime karşı çıkan Musul ileri gelenlerini tutuklatmışlardır. Musul'u elde etmenin tek yolunu silahlı mücadelede gören Fevzi Paşa, Özdemir Bey'e takviye birlikler göndermiş; ancak Anadolu'daki Yunan işgali nedeniyle daha önce bu bölgeye gönderilen birliklerin bir kısmını geri çekmek zorunda kalınca, buradaki Türk birliği zayıf düşmüş ve takviye edilen İngiliz birlikleri tarafından geri püskürtülmüştür. Böylece Musul, daha Lozan görüşmeleri bitmeden tamamen İngiliz egemenliğine geçmiştir⁵.

Nüfus Durumu

Musul vilayetinde kimi zaman tüm vilayet sınırlarında yaşayanlar, kimi zaman sadece vilayet merkezinde yaşayanlar, kimi zaman sadece erkekler, kimi zaman da tüm halk sayılmak suretiyle değişik şekillerde nüfus sayımları yapılmıştır. Bu da yapılan nüfus sayımlarının bugünkü anlamda sağlıklı olmadığını bir göstergesidir. Bölgede değişik tarihlerde yapılan nüfus sayımlarına göz atıldığında, bölge halkının temel dini yapısı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yapılan sayımlar özetle şöyledir: 1877-1878'den itibaren nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımlara göre, bölgede yaklaşık 700.000 kişi yaşamaktadır. Sayımlarda dinî veya etnik yapı incelenmemiştir, 1895 yılı nüfus sayımına göre Müslümanlar 178.100, gayrimüslimler ise 20.000 civarındadır, 1897 yılı nüfus sayımına göre kadın ve erkekler ayrıca sayılmış, buna göre Müslümanlar 185.000 civarında, gayrimüslimler ise 20.000 civarındadır, 1906-1907 yılları nüfus sayımına göre Müslüman nüfus 146.000, gayrimüslim nüfus ise 14.000 civarındadır.⁶

⁵ H. Bülent Demirbaş, **Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi**, Arba Yayınevi, İstanbul 1995, s. 11-46; Öke, **a.g.e.**, s. 1-23; Türkmen, **a.g.e.**, s. 35-70; Yamaner, **a.g.e.**, s. 15-54; Akgül, **a.g.e.**, s. 22-43; Aydın, **a.g.e.**, s. 15- 46; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm.

⁶ Şerafettin Yamaner, **M Dosyası, Misak-ı Milli ve Musul**, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 2000, s. 1-14; Akgül, **a.g.e.**, s. 1-22; Aydın, **a.g.e.**, s. 5-13; http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm.

LOZAN KONFERANSI'NDA MUSUL SORUNU

Konferans Öncesi Durum

15 Kasım 1918'de İngiliz ordusunun eline geçmiş olan Musul, Millî Mücadele döneminde İngiliz işgalinden kurtarılamamış ve konu Lozan Konferansı'na bırakılmıştır. Musul, güvenlik ve petrol yönünden hem Türkiye hem de İngiltere için çok önemlidir. İngiltere, Musul bölgesini seçimle Kral Faysal yönetimindeki Irak'a vermek istemişse de, bu seçim başta Şiiilerin, Kürtlerin, Türkmenlerin ve diğer Musul halkının onayını almamış, ancak tüm bu tepkileri göz ardı ederek Musul bölgesini Irak yönetimine bırakmıştır. Musul sorunu, ilk kez İsmet Paşa ile Lord Curzon arasında yapılan 26 Kasım 1922 tarihli görüşmede dile getirilmiş ve barış içinde bir çözüme bağlanması konusunda hemfikir olmuşlardır. Bu görüşmelerin ikincisinde Türkiye, Musul petrolünden pay istemişse de bu İngilizler tarafından reddedilmiş ve bunun üzerine Türk temsilcileri Londra'ya giderek konuyu İngiliz petrol uzmanlarıyla görüşmüşler, fakat bir sonuç elde edememişlerdir. Musul konusu, ikili görüşmelerden bir sonuç alınmayınca 23 Ocak 1923'te Lozan komisyonuna getirilmiştir⁷.

Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Tarafının Görüşleri

23 Ocak 1923'te yapılan görüşmede İsmet Paşa, Musul vilayetinin bir başka devlete etnik, siyasî, tarihî, coğrafî, ekonomik ve askerî nedenlerle bırakılmayacağını özetle şöyle açıklamıştır: Musul vilayetinde yerleşik nüfus 503.000 kişiye varmaktadır. Burada Kürt nüfusu 263.830, Türk nüfusu 146.960, Arap nüfusu 43.210, Yezidi 18.000, Müslüman olmayanlar 31.000'dir. Buradaki Kürt, Arap ve Türk göçebe aşiretleri, yaklaşık 170.000 kadardır; ancak bu göçerler sürekli yer değiştirdiklerinden bölge nüfusundan sayılamamışlardır. Bu istatistiklere göre nüfusun beşte dördünü Türkler ve Kürtler, geri kalan beşte bir oranını Araplar ve gayrimüslimler oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti, Musul'da yaşayan erkekleri askere almak için vilayetin nüfusunu bilmek zorundaydı. Bu nedenle nüfusa dayalı Osmanlı istatistikleri Birinci Dünya Savaşı öncesine dayanmaktadır ve rakamlarda bir oynama söz konusu değildir. Bunun karşılığında İngilizlerin yapmış olduğu nüfus sayımı, sırf İngilizlerin haklılığını göstermek amaçlı birkaç memur tarafından yapıldığından, hem yetersiz hem de yanlış-

⁷ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 343-378; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 11-46; Türkmen, **a.g.e.**, s. 35-70; Yamaner, **a.g.e.**, s. 15-81; Akgül, **a.g.e.**, s. 29-43; Aydın, **a.g.e.**, s. 15-46.

dır; bu sayıma rağmen Türk-Kürt nüfusu, Arap ve gayrimüslim nüfustan çok daha fazladır. İngilizler, Musul bölgesinde yaşayan Türkmenlerin İstanbul Türkçesi konuşmadıkları için Türk olmadıklarını öne sürmeleri çok anlamsızdır; çünkü Anadolu Türk'ü de İstanbul şivesi konuşmaz ve Türkmen olarak nitelendirilir. İngilizler, Kürtlerin İran kökenli olduklarını ileri sürseler de ansiklopedileri "Encyclopedia Britannica"ya göre Kürtler, Turan kökenlidir. Her ne kadar Kürtler, Türklerden farklı bir dil konuşsalar da aynı gelenek göreneklere ve inanca sahiptirler. Bölgede yaşayan Hıristiyanlardan Keldaniler ve Asuriler Osmanlı yönetimiyle sorunları olmamış, Nesturiler ise Ruslarla birlikte Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardır. Araplar, Müslüman olmakla birlikte Musul vilayetinde bir azınlıktır. Bu nedenle azınlık durumunda bulunan Araplara Musul'un bağlanması haksızlıktır. İngilizler Arapları, Mekke Şerifi Hüseyin önderliğinde Osmanlı'ya karşı ayaklandırmış olsalar da, Araplar 1920 ve 1921 yıllarında bu kez İngilizlere karşı isyan etmişler ve bu isyanlar çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır⁸.

İsmet Paşaya göre; Büyük Millet Meclisi Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir ve Kürtlerin Türklerle yaşamak istemediği doğru değildir. Bunun ispatı ise Mecliste bulunan Kürt milletvekilleridir. Mecliste Musul'dan Kürt milletvekili olmayışının nedeni ise bölgenin İngiliz işgali altında olmasından dolayı sağlıklı bir seçimin yapılamamasıdır. Büyük Millet Meclisi'nde bulunan Kürt milletvekilleri Musul'un Türkiye'den ayrılmasını istememekte ve bu uğurda mücadeleye hazır olduklarını beyan etmektedirler. Musul'da yaşayan Kürtlerin de aynı duyguya sahip olduklarının işareti ise, İngilizlere karşı patlak veren Kürt isyanları, İngilizlerin asker olarak aldıkları Kürtlerin yakaladıkları ilk fırsatta Türkiye'ye kaçmaları ve Kürt köylerinin Türkiye'ye olan bağlarını koparmak için İngiliz savaş uçaklarının bu köyleri bombalamalarıdır. İngilizlerin Osmanlı topraklarında Kürt isyanı olarak lanse ettikleri 1914'te patlak veren Dersim ve Bitlis olayları, küçük çaplı önemsiz ayaklanmalardır ve yabancı konsolosların kışkırtmasıyla olmuştur. Anadolu'daki Kürtler, hem Birinci Dünya Savaşı'nda hem de Kurtuluş Savaşı'nda Türklerle tam bir dayanışma hâindedirler; çünkü Türkiye Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de devletidir. Musul'daki Kürtler ise İngilizler tarafından bağımsızlık vaadiyle kandırılıp esir düşürülmüşlerdir. İngilizlerin Irak mandası için yapmış oldukları seçimin de bir anlamı yoktur; çünkü her şeyden önce İngilizlerin Musul'u işgal et-

⁸ Meray, a.g.e., s. 343-378; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 27-34; Yamaner, a.g.e., s. 82-134; Akgül, a.g.e., s. 57-61; Aydın, a.g.e., s. 47-70.

melerinin hiçbir hukukî gerekçesi olmadığı gibi, Wilson Prensipleri'ne göre de bir halk, kendi iradesi dışında bir devletin egemenliğinden başka bir devletin egemenliğine geçirilemez⁹.

Yine İsmet Paşaya göre; Musul, Selçuklu İmparatorluğu döneminden beri, yani 11. yüzyıldan itibaren aralıksız olarak Türk egemenliğindedir. Eski tarih kitaplarında Musul'un güneyinden Bağdat'a kadar olan bölgenin "Vadi-î Tatar" diye adlandırılması da boşuna değildir. Bölge ekonomik olarak Akdeniz limanlarına ve Diyarbakır'a bağlıdır; eğer Musul'u Akdeniz'e bağlayacak olan bir demir yolu yapılırsa bölge halkı Irak'tan çok daha fazla Anadolu'ya bağlanacaktır. Bölgenin Anadolu'yla ulaşımı çok daha kolaydır ve ticaretini Anadolu'yla yapmaktadır. İngiliz tezine göre; bölge, sırf ekonomik ihtiyaçlarını Bağdat ve Basra Körfezi'nden sağladığı için Irak'a bağlanacaksa, o zaman tüm dünyada ülkelerin ekonomik bağımlılığı göz önünde tutularak yeniden sınır düzenlemelerine gidilmelidir. Türk hükûmetinin Osmanlı borçlarının ödenmesine ilişkin eski Osmanlı ülkelerinin bu borçların bir kısmını üstlenmesini istemesi, mandat ülkelerini kabul ettiği anlamına gelemez. Musul'un, nüfusunun dörtte birini dahi oluşturmayan Araplara verilmesi kabul edilemez. Boğazlardan ve İstanbul'dan yabancılara savaş gemilerinin geçmesi Türkiye'nin varlığı için nasıl bir tehdit oluşturmuyorsa, Musul'da Türklerin bulunması da Bağdat'ın güvenliği için bir tehdit oluşturmaz. Musul'un mütarekeden sonra İngiliz ordusu tarafından işgalinin hiçbir haklı gerekçesi yoktur; çünkü Osmanlı birlikleri kuvvet kullanmaktan ve savunma yapmaktan kaçınmaları doğrultusunda emir almışlar, İngilizler de ancak bu durumdan yararlanarak bölgeyi işgal edebilmişlerdir. Musul, Türkler için bir petrol sorunu değil, bir ülke sorundur, çünkü Musul, Türkler için ana yurdun bir parçasıdır. Musul, Türkler tarafından alınsa dahi petrol yataklarından dünyayı yoksun bırakmaları söz konusu değildir. Türklerin Londra'ya temsilci göndermelerinin nedeni de petrol imtiyazlarına sahip şirketin, Türklerin bu bölgeyi almalarından sonra petrol işletme haklarının kendilerine tanınıp tanınmayacağını öğrenmek istemeleridir. Bir ülke halkının kimler tarafından ve nasıl yönetileceğini saptamanın genel yolu plebisittir. Emir Faysal'ın seçimi konusunda Irak halkının oyuna başvuran İngiltere, bu bölge halkının kendi kaderini tayin etme konusundaki görüşünü açıklamasına imkân vermek istememesini anlamak güçtür. Plebisite başvurulma isteğinin reddi Türk tezinin haklılığı

⁹ Meray, a.g.e., s. 343-378; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 27-34; Yamaner, a.g.e., s. 82-134; Akgül, a.g.e., s. 57-61; Aydın, a.g.e., s. 47-70.

ğını göstermektedir. Bu da Musul'un Türkiye'ye ait olduğunun en büyük kanıtıdır. Türk hükümetinin ne Musul vilayeti hakkında ne de buradaki doğal kaynakların kaderi hakkında Milletler Cemiyeti'nin hakemliğini kabul etmesi mümkündür. "Sykes-Picot Anlaşması"yla İngilizler, Musul'u Fransızlara bıraktığına göre, demek ki Musul Irak ve İngiltere için hayati önem taşımamaktadır¹⁰.

Lozan Görüşmeleri Sırasında İngiliz Tarafının Görüşleri

Lord Curzon, İngiliz görüşünü özetle şöyle açıklamıştır: Tüm Mezopotamya, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından işgal edilmiş ve Türk orduları yenildikleri için bölgeden ayrılmışlardır. İngilizler, bölge Türk yönetiminden kurtarıldığı takdirde Araplara bağımsızlık vaadinde bulunmuşlardır. Zaten, Musul halkına Bağdat'la birleşmeyi isteyip istemedikleri sorulduğunda, halkın birleşmek istediği, ancak bir Arap kralla yönetilme konusunda kararsız kaldıkları görülmüştür. 1919 Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu tarafından alınmış ülkelere mandat sistemi uygulanmasına karar verilmiş ve bu karar Başkan Wilson'un etkisiyle alınmıştır. 1920 Nisanı'nda Müttefik devletler San Remo'da Mezopotamya'nın mandatını İngiltere'ye vermeye karar vermişler ve Ağustos 1920'de Sevres Anlaşması ile bunu onaylamışlardır. Irak'ın kuzey sınırı, Musul vilayetinin kuzey sınırı olarak belirlenmiştir ve Araplar oy birliği ile Emir Faysal'ı Irak kralı seçmişlerdir. Irak'ın topraklarından hiçbir şekilde taviz verilmemesine dair Irak Devleti ile İngiliz Devleti anlaşmıştır. İsmet Paşa, Osmanlı borçlarını mandat ülkeleriyle paylaşmakla mandat ülkelerini tanıdığını kabul etmiştir. Musul vilayeti askerî işgal altında değildir, çünkü Musul'da İngiliz askerleri değil o bölgenin yerel kuvvetleri görev yapmaktadır. Müttefik devletler Asya'daki savaşı kazanmışlardır, bu nedenle Osmanlı meclisinin 1920 Şubatı'nda kabul ettiği "Misak-ı Milli" ile Musul topraklarının kendisine bırakılmasını istemesi ciddiye alınamaz, zaten savaştan zaferle çıkmış bir ulustan da böyle bir talepte bulunulamaz. Türk hükümetinin Musul vilayetine dair vermiş olduğu nüfus istatistikleri sadece askerlik hizmeti için tutulduğundan bu nüfus istatistiklerinin gerçeği yansıtması mümkün değildir¹¹.

¹⁰ Meray, a.g.e., s. 343-378; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 27-34; Yamaner, a.g.e., s. 82-134; Akgül, a.g.e., s. 57-61; Aydın, a.g.e., s. 47-70.

¹¹ Öke, a.g.e., s. 89-97; Meray, a.g.e., s. 343-378; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 11-26; Yamaner, a.g.e., s. 82-134; Akgül, a.g.e., s. 57-61; Aydın, a.g.e., s. 47-70.

Curzon'a göre, 1921 yılında İngiliz subaylarının büyük bir özenle tespit etmiş olduğu rakamlar şöyledir: Araplar 186.000, Kürtler 455.000, Türkler 66.000, Hıristiyanlar 62.000, Yahudiler 17.000 olmak üzere Musul vilayetinin nüfusu 750.000 ile 800.000 arasındadır. Musul, yüzyıllarca süren Türk işgali boyunca bile Arap karakterini yitirmemiştir ve Türk nüfusu toplam nüfusun on ikide biri kadardır. Burada bulunan Türklerin kullandıkları Türkçe İstanbul şivesi de değildir. Kürtler, İsmet Paşanın iddia ettiği gibi Turan değil İran asıllıdırlar, bir tür İran dili konuşmaktadırlar, gelenek-görenek ve kadınlarla ilişkileri Türklerden o kadar farklıdır ki, her zaman için bir Türk'ü Kürt'ten ayırt etmek mümkündür. Kürtler, her zaman dağlarda yaşamış ve Türk hükûmeti güney "Kürdistan"da hiçbir zaman otorite kuramamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtler, Türklere değil İngilizlere yardım etmiştir. Süleymaniye'den Türk meclisinde tek bir milletvekili yoktur ve meclisteki diğer Kürt milletvekillerinin çoğu Türkçe bilmedikleri için meclis çalışmalarına dahi katılamamaktadırlar. Kürtler, Türklerden hoşnut değildir ve özerklik istemektedirler. İngiliz yönetiminde Kürtlere özerklik verilecek ve kendi dillerinde okulları olacaktır. Bölgede plebisite başvurulmasını Kürtler değil Türkler istemektedir. Aslında bölgede mahallî bir plebisite başvurmak istenmesi kan dökülmesine neden olacaktır ve plebisitin sınır saptamasında kullanılmasının ne gibi kötü sonuçlar doğurduğu Birinci Dünya Savaşı öncesi uygulanan plebisitlerden çok iyi anlaşılmıştır. Musul'da yapılacak bir plebisitin güvenliği ne Türk ne de İngiliz ordusu sağlayabilir. Musul'daki Hıristiyanlar, hiçbir şekilde Türklerle birlikte yaşamak istememiş ve birçoğu kendi bölgelerinden uzaklaşarak Mezopotamya'ya gelmiş ve İngilizler tarafından büyük paralar harcanarak bu bölgeye yerleştirilmişlerdir. Hıristiyanlar, Türklerden korktukları için silahlanmışlardır. 1920-1921'de Musul'daki Arap ayaklanmaları Türk propagandasının sonucudur ve bu ayaklanma bastırıldıktan sonra yeni bir ayaklanma olmamıştır. Musul'a birçok gıda ürünü Türkiye'den değil Avrupa'dan gelmektedir. Eğer Musul, Türklere bırakılacak olursa Türkler savaşçı bir millet olduklarından Arap devletini baskı altında tutup bu devletin yok olmasına neden olacaklardır. Mütarekeler kesin sınırları çizmediği gibi Mondros'ta gerçekleşen mütareke Türkiye'nin stratejik noktalarının müttefik kuvvetlerince işgaline izin vermektedir.¹²

¹² Öke, **a.g.e.**, s. 89-97; Meray, **a.g.e.**, s. 343-378; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 47-65; Türkmen, **a.g.e.**, s. 11-26; Yamaner, **a.g.e.**, s. 82-134; Akgül, **a.g.e.**, s. 57-61; Aydın, **a.g.e.**, s. 47-70.

Yine Curzon'a göre İngiliz hükûmetinin Musul'u elinde bulundurmasının sebebi olarak petrol gösterilmektedir; aslında Musul'da ne kadar petrol olduğunu İngiliz tarafı dahi bilmemektedir ve bu konuda hiçbir imtiyaz sahibiyle görüşülmemiştir. Halbuki Türk tarafı Londra'ya gönderdiği üç temsilciyle petrol imtiyazı konusunda İngiliz anonim şirketi "Turkish Petroleum" şirketiyle görüşmelerde bulunmuştur. Eğer İngiliz petrol şirketi başarılı olursa, bundan Irak olduğu kadar Anadolu da kazançlı çıkacaktır. Araplar, Musul vilayetinin dörtte birini oluşturmalarına rağmen bu bölgenin Araplara bağlanmasını kabul etmeyen İsmet Paşa, bölge nüfusunun on ikide birini oluşturan Türklere verilmesini isteyebilmektedir. Türk temsilcisi Milletler Cemiyeti'nin hakemliğini kabul etmelidir, kabul etmediği takdirde dünya basınının eleştirilerine hedef olacaktır. Musul sorunu Türk temsilcisinin istediği doğrultuda çözümlenmezse Türkiye bu sorunu askerî yollardan çözmeye çalışacaktır, bu da bölgede savaşa neden olacaktır. Halbuki, İngiltere bölgede savaş yerine barış istediği için Musul meselesini Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine götürmek istemiş ve bu isteği, Japon, Fransız, İtalyan temsilciler tarafından desteklenmiştir¹³.

LOZAN KONFERANSI SONRASINDA MUSUL SORUNU

İngiltere'nin Musul konusundaki uzlaşmaya yanaşmayan tutumu nedeniyle İsmet Paşa sırf barışa engel olmamak için sorunu bir yıl içinde İngiltere'yle çözmeye razı olur, konu konferans gündeminden çıkarılır ve anlaşmanın 3/2 maddesi şöyle düzenlenir:

*"Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu anlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülecek süre içinde iki hükûmet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz hükûmetleri kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askerî ya da başka bir harekâta bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler"*¹⁴.

Musul sorunu İngiltere'nin isteği doğrultusunda Milletler Cemiyeti'ne bırakılmıştır. Ancak bu karar Büyük Millet Meclisi'nde büyük tartışmalara

¹³ Öke, a.g.e., s. 89-97; Meray, a.g.e., s. 343-378; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 11-26; Yamaner, a.g.e., s. 82-134; Akgül, a.g.e., s. 57-61; Aydın, a.g.e., s. 47-70.

¹⁴ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 260-263; Öke, a.g.e., s. 129-165; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 71-80; Yamaner, a.g.e., s.135-175. 22 Oran, a.g.e., s. 260-263; Öke, a.g.e., s. 129-165; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Türkmen, a.g.e., s. 71-80.

neden olmuş ve Mustafa Kemal bu kararı savunmuştur; çünkü ona göre Musul'u vermemekte direnen Türkiye'nin İngiltere ile bir savaşı göze alması gerekir; oysaki Türkiye'nin o gün içinde bulunduğu durum buna olanak vermemektedir. Mustafa Kemal, Musul'un geri alınmasını bir sorun olarak görmemekte, ancak savaşın uzun sürmesi durumunda Türkiye'nin bunu göze alamayacağını savunmaktadır. Günümüzde bile İsmet Paşanın sırf batılılaşma ve İngiltere'yle anlaşma uğruna Musul'u gözden çıkardığı eleştirileri bundan dolayı yapılmaktadır.¹⁵

Haliç Konferansı (İstanbul Konferansı)

İngiltere, Lozan'dan sonra Ekim 1923'te Türk hükûmetiyle Musul konusunda görüşmelerde bulunmak istediğini belirtmişse de bu görüşmelere ancak 19 Mayıs 1924'te Haliç'te başlanabilmiştir. Türk temsilcilerin başında bu kez Fethi Okyar vardır ve o da İsmet Paşanın tezlerini savunmuş, sadece tek bir yenilik olarak Süleymaniye, Kerkük ve Musul Türkiye'ye bırakıldığı takdirde buradaki petrolden İngilizlere ortaklık vermeyi önermiştir. Buna karşın İngiliz heyetinin başında bulunan Cokes ise hiç beklenmedik bir şekilde Musul'dan başka Hakkari'nin Nesturilere verilmesini istemiştir. İngilizler, Türkiye'nin Hakkari'yi vermeyeceğini bile bile isteklerini yüksek tutmuşlar ve bu şekilde sorunu çıkmaza sokarak konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürüp istedikleri sonucu burada elde etmeyi amaçlamışlardır. 5 Haziran 1924'te toplantının sona ermesinin ardından İngiliz tahriki sonucu 7 Ağustos 1924'te Hakkari civarında Nesturi ayaklanması başlamıştır.¹⁶

Nesturi Ayaklanması

Nesturilik genellikle halk arasında Süryanilikle karıştırılır. Nesturilik, Hz.Yahya'dan beri Ortadoğu'daki Hıristiyanlar arasında yer alır. Nesturilik, Mesih'in kutsallığı üzerine çıkan dinî tartışmalardan sonra 428 yılında İstanbul ruhbanı olan Rahip Nestorius'un Papa tarafından kınanması üzerine Roma'dan ayrılmasıyla doğmuş yeni bir mezheptir. Müslümanların himayesi altında İran hududunda ve Reval Gölü civarında yaşayan Nesturiler, aşiret ve reaya olmak üzere iki sosyal ve ekonomik sınıfa ayrılırlar. Reaya yaylada oturup tarımla ilgilenirken, aşiretler göçer olarak dağlarda yaşarlar¹⁷.

¹⁵ Oran, **a.g.e.**, s. 260-263; Öke, **a.g.e.**, s. 129-165; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 47-65; Türkmen, **a.g.e.**, s. 71-80; Yamaner, **a.g.e.**, s.135-175.

¹⁶ Öke, **a.g.e.**, s. 133-140; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 47-65; Akgül, **a.g.e.**, s. 61-175.

¹⁷ Öke, **a.g.e.**, s. 133-140; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 83-86; Akgül, **a.g.e.**, s. 61-175.

Nesturiler, Osmanlı döneminde bölgedeki Kürt aşiretleriyle sorunlar yaşamaktaydılar, ancak asıl sorunlar gelen misyonerlerle birlikte başlamıştır; çünkü misyonerler Nesturilerin Müslümanların baskısı altında yaşadıkları fikrini ve ayrılıkçı fikirleri güçlendirmişlerdir. Özellikle 19. yüzyılda bölgeye gelen “Amerikan Board” teşkilâtı misyonerleri başta olmak üzere, İngiliz ve Fransız misyonerler bu konu üzerinde çok yoğun bir şekilde çalışmışlardır. Rus ve İngilizler, Nesturileri Ermenilerle iş birliği yapmaya teşvik etmişler, ancak buna karşı çıkan Nesturilerin bir kısmı Ermenilerce katledilmiş ve Kiliseleri yakılmıştır. Fakat misyonerlerin faaliyetlerinden asıl Kürtler etkilenmişler ve toprakların ellerinden gideceğini düşünerek Nesturilere düşman olmuşlardır. Nesturiler, Birinci Dünya Savaşı’nda Ruslardan destek alarak Patrik Mirşumin önderliğinde Osmanlı’ya karşı ayaklanmışlar ve “Melik” olan Ağa Petros ayaklanmada büyük rol oynamıştır. Ağa Petros, Osmanlı Devleti’nde Rumiye Konsolosu olarak görev yapmış, zamanla Nesturilerin Ortodoks olmasını ve bu suretle Ruslara yakınlaşmasını sağlamış ve Kürt aşiretlerini Osmanlı’ya karşı kıskırtmıştır. Ruslarla aynı cephede Osmanlı’ya karşı çarpışan ve Müslümanları katleden Nesturiler bölge halkının tepkisini çekmişlerdir. 1917 Bolşevik İhtilali ile bölgeden geri çekilen Rus birliklerinin bıraktıkları silah ve cephanelerle Kürt aşiret reislerinin desteğini alarak Osmanlıya karşı savaşlarını sürdürmek isteyen Nesturilerin lideri Patrik Mirşumin, Şırnak’taki Kürt Aşiret Reisi Simko ile görüşme yapmak için gittiğinde burada Kürtler tarafından öldürüldüğü için Nesturiler başsız kalmış ve İran ve Irak’a kaçmışlardır. Irak’a kaçanlara İngilizler sahip çıkmış ve onları bir kampa yerleştirerek onlardan yerel askerî bir birlik oluşturup kendilerine karşı yapılan ayaklanmalarda kullanmışlardır. Hatta Ağa Petros İngiliz desteği sayesinde Hakkari’ye saldırmış, ancak başarılı olamamıştır. Lozan görüşmeleri sırasında Nesturilerin istekleri İngilizler tarafından Türk heyetine karşı kullanılmıştır. Nesturilerin toprak taleplerine, İngilizlerin Ermenilere söz verdikleri Van’ı da katmaları İngilizlerle aralarının bozulmasına neden olmuştur.¹⁸

Nesturi ayaklanması, 7 Ağustos 1924’te Hakkari valisinin esir alınması ve birçok jandarmanın öldürülmesiyle başlamıştır. Vali daha sonra kendisini esir alan Nesturilerin İngiliz üniformalı olduklarını açıklamıştır. Bakanlar kurulu, bu olaylar üzerine 14 Ağustos 1924’te toplanıp isyanı bastırma görevini Cafer Tayyar Paşa’ya vermiştir. Rauf Orbay, hatıralarını kaleme

¹⁸ Öke, a.g.e., s. 129-165; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Akgül, a.g.e., s. 61-175; Yamaner, a.g.e., s.135-175.

alan Feridun Kandemir'e, Cafer Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya söylediği şu sözleri aktarmıştır: “*Nasıl İngilizler Musul'u bir oldu bitti ile aldılarsa ben de böyle bir harekât yapabilirim ve başarılı olduğum takdirde Musul meselesi halledilmiş olacaktır; ancak başarısız olduğum takdirde hükümetin izni olmadan böyle bir harekâta kalkıştığımı ve bu yüzden divan-ı harbe verileceğimi söylersiniz.*” Mustafa Kemal, kendisine bu sözleri ileten paşaya onun bu işi başarabileceğine inandığını ve kendisinden haber beklemesini belirtmişse de, bu konuda hiçbir zaman bir emir vermemiştir. Cafer Tayyar Paşa, Nesturi ayaklanmasını bastırması ve çatışmaya katılan Nesturilerin birçoğu öldürülmüş, çok azı sağ yakalanmış, diğer büyük çoğunluk ise İran'a kaçmıştır. Nesturiler, 4 Mayıs 1924'te Kerkük'te elli Müslümanı öldürdükleri ve bu nedenle bölge halkının tepkisine neden olduklarından İngilizler, Nesturi ayaklanmasının bastırılmasına önemli bir tepki göstermemişlerdir¹⁹.

Musul Konusunun Milletler Cemiyeti'ne Götürülmesi

Haliç Konferansı'nın başarısızlığa uğramasından sonra İngilizler, Lozan Anlaşması'nın 3/2 maddesi uyarınca sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmek istemişlerdir. Türkiye, burada son bir kez “Turkish Petroleum” şirketinden İngilizlerin kendi lehine bir etkide bulunmasını istemişse de sonuç alamamış ve konu Milletler Cemiyeti'nde 20 Eylül 1924'te görüşülmeye başlanmıştır. Türkiye, geçici üye (30 Ocak 1923) statüsü ile katıldığı bu görüşmelerde plebisit isteğini yinelemiş; fakat İngiltere plebisitin mümkün olamayacağı cevabını vermiştir. Türkiye, yine de bölge halkının duygularını öğrenmenin tek yolunun plebisit olduğu görüşünde ısrar etmiştir²⁰.

Musul Petrolü Üzerindeki Rekabet

II. Abdülhamit, İngiliz ve Alman arkeologların yaptıkları kazılarda ortaya çıkardıkları Musul petrolerinin bulunduğu bölgeyi, 1890'da çıkardığı “İrade-i Seniye” ile “Padişah Hazinesi” ilan etmiştir. Musul petrolü Lozan'da ve başka görüşmelerde pazarlık konusu olmuş, bu da İngilizleri çok rahatsız etmiştir; çünkü İngiliz işgalindeki Musul petrolerinin neredeyse tamamı Padişah hazinesi içindedir. İngilizlerin Musul petrolerine ilişkin düzenlemelerinden ABD rahatsız olmuş ve bu rahatsızlığını İngiltere'ye verdiği sert notalarla ifade etmiştir. Amerikan petrol şirketleri bununla da

¹⁹ Oran, **a.g.e.**, s. 260-263; Öke, **a.g.e.**, s. 140-158; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 87-92; Yamaner, **a.g.e.**, s.135-175.

²⁰ Öke, **a.g.e.**, s. 97-119; Demirbaş, **a.g.e.**, s.67-82; Aydın, **a.g.e.**, s. 95-98; Yamaner, **a.g.e.**, s. 78-82.

yetinmeyerek II. Abdülhamit'in varislerini bularak onlar sayesinde petrol çıkarılan alanlar üzerinde söz sahibi olmak istemişler ve Abdülhamit'in söz konusu Padişah hazinesini II. Meşrutiyet'in tarihi olan 1908'den sonra maliye hazinesine devretmesinin yasal olmadığını, ittihatçilerin baskılarıyla böyle bir şeye mecbur kaldığını ispat etmeye çalışmışlardır. Amerikalıların bu girişimi, İngiliz petrol şirketlerini telaşlandırmış ve konunun hukukî boyutunu araştırmaya başlamışlar ve Osmanlı'nın o dönemdeki resmî gazetesi olan "Takvim-i Veka-yı"den Padişah hazinesinin artık padişahın şahsına ait olmadığı ve maliyeye devredildiğini tespit etmişlerdir²¹.

Bu konuda karşılıklı iddialar devam etmiş ve Türk tezini Lozan'da ABD'nin desteklemesinden telaşa kapılan İngiliz başbakanı, Amerikan oyununu bozmak için Türklere Lozan'da Turkish Petrolün payından (Irak hükûmetine geçen payından) % 20'sini teklif etmek istemişse de Curzon, buna gerek olmadığını söylemiştir, çünkü ona göre Türkler çok daha az paya razı olacaklardır. Türk heyeti, petrolden Abdülhamit'in varislerine pay verilmesinin Osmanlı Devleti'nin varlığının devam ettiği anlamına geleceği için İngiliz tezine yaklaşmıştır. Sonuçta İngiltere, Amerikalıların baskılarına dayanamayıp 31 Temmuz 1928'de yapılan nihaî anlaşma ile Musul petrolünden Fransız ve Amerikalılara da pay vermek zorunda kalmıştır²².

İngiltere'nin Kürt Politikası

İngiltere'nin Kürt politikasında zaman zaman değişiklik olsa da, İngilizlerin tek amacı Kürtlerin yaşadıkları bölge üzerinde güvenlik ve petrol nedeniyle kontrolü elinde tutmaktır. İngiltere, Irak ve Türkiye'yi de kapsayacak bir Kürt devleti başta olmak üzere, özerk bir Kürt bölgesi, Kürt devletçikleri ve sadece Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti gibi birçok alternatifini çözüm olarak öne sürmüştü; ancak bu çözüm modellerini uygulamak, düşünüldüğü gibi hiç kolay olmamıştır. Bunun da temel nedeni İngilizlerin aynı topraklar üzerinde hem Araplara, hem Ermenilere hem de Kürtlere devlet vaadinde bulunmuş olmasıdır. Şöyle ki; Sevres Antlaşması'yla kurulması vadedilen Ermeni devletinin; ancak güneyinin güneyinde kendilerine bir toprak vadedildiğini öğrenen Anadolu'da yaşayan Kürtler, bir Ermeni devleti içinde yaşamaktansa Türklere birlikte Milli Mücadele'ye katılmayı tercih etmişlerdir. Diğer bir neden ise, İngilizlerin Kürtleri denetim altına almada ve Kürtlerin kendi aralarında uzlaşma sağlamada zorlanmasıdır²³.

²¹ Öke, a.g.e., s. 97-119; Demirbaş, a.g.e., s.67-82; Aydın, a.g.e., s. 95-98; Yamaner, a.g.e., s. 78-82.

²² Öke, a.g.e., s. 23-46; Oran, a.g.e., s. 260-263; Aydın, a.g.e., s. 95-98; Yamaner, a.g.e., s. 27-35.

²³ Öke, a.g.e., s. 23-46; Oran, a.g.e., s. 260-263; Aydın, a.g.e., s. 95-98; Yamaner, a.g.e., s. 27-35.

İngiltere, Kürtler ve bölge konusunda uzman olan Binbaşı Noel'i 1918'de bölge hakkında istihbarat faaliyetlerinde bulunması için Musul'a göndermiştir. İngiliz dışişlerinin bile fazla Kürt yanlısı bulduğu Noel, Kürtlerin İngiltere ile bağlarını artırarak bir Kürt devleti kurma teşebbüsünün dışında, Sivas Kongresi'ni basma girişiminde bulunmuş; ancak bu teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kürt meselesi önce Nisan 1920'de San Remo'da ele alınmış, sonra Sevres Antlaşması'yla düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle Kürtlerin yaşadığı bölgenin kuzey ve güney olarak ikiye ayrılması kabul edilmiş, Musul'un, yani güneyin, İngiliz hakimiyetinde olmasında ve kuzeyde bir Kürt devleti kurulmasında sakınca görülmemiştir. Çünkü kuzey bölgesinde petrol yoktur ve bölge dağlık olduğundan denetlenmesi oldukça güçtür, güney ise düz ve denetlenebilir olmasının dışında petrol yataklarına sahiptir ve bu yüzden İngiliz egemenliğinde kalması şarttır. Kuzeydeki Kürtler bir Ermeni devleti içinde yaşamaktansa Türklerle kurtuluş mücadelesine katılmayı tercih etmişler, Güney Irak'taki Kürtler de ayaklanmalarla İngilizleri uğraştırmışlardır²⁴.

Şeyh Sait Ayaklanması

Şubat 1925'te başlayıp Nisan 1925'e kadar süren Şeyh Sait Ayaklanması, cumhuriyetin kuruluşundan beri çıkan çok sayıda Kürt ayaklanmasının ilki ve en geniş kapsamlısıdır. Ayaklanma, fazla hazırlık yapılmadan başlamış olmasına rağmen Diyarbakır bile kuşatılmış, ancak demir yoluyla asker sevkıyatı yapılarak isyan bastırılabilmiştir. Şeyh Sait Ayaklanması, dinsel görünümlü bir isyandır, bunu duruşmalar esnasında mahkeme başkanı da ifade etmiştir. Ayaklanma, Hilafet'in 1924'te kaldırılmasından kuvvet almıştır. Kürt bağımsızlığı için çalışan Kürt muvazzaf subaylar tarafından kurulan "Azadi" örgütü, dinsel eğilimi ağır basan Kürt halkı üzerinde milliyetçi bir etki yaratamayacaklarını bildikleri için harekâtın başına halkın dilinden anlayan bir din adamı olan Şeyh Sait'i geçirmişlerdir. Nakşibendi olan Şeyh Sait, zaten "Azadi" lideri Cibanlı Halit'in eniştesidir. 1924 Nesturi ayaklanmasını İngiltere'nin tahrik etmiş olması, bu isyanın da arkasında İngiltere'nin olduğu fikrini çağrıştırmış olsa da, bu konuda yeterli deliller bulunamamıştır. İngilizlerin bu ayaklanmadan sonra Musul'u elde etmelerinin çok kolaylaşması da bu fikrin oluşmasına neden olmuştur. Çünkü İngilizler bu isyandan sonra bir Türk-Kürt kardeşliğinin varlığını savunan Türk tezine karşın, Kürtlerle Türklerin çok farklı olduğunu ve

²⁴ Öke, a.g.e., s. 158-165; Demirbaş, a.g.e., s. 47-65; Aydın, a.g.e., s. 102-111; Yamaner, a.g.e., s. 156-160.

Kürtlerin Türklerle bir arada yaşamak istemediklerine dair kendi tezlerini Milletler Cemiyeti üyelerine daha kolay kabul ettirebilmişlerdir²⁵.

16 Eylül 1924 tarihli İngiliz dışişleri belgesi, Ankara'nın komşu ülkelerdeki Kürtlerin Musul meselesinde kendi lehlerine bir tavır almalarını sağlamak üzere nasıl Türkiye'deki kardeşlerine bazı imtiyazlar vermeyi düşündüklerini yazıyordu. Bu belgeye göre 1 Ağustos'ta Diyarbakır'da bir kongre tertip edilmiş ve burada Güneydoğu Anadolu'ya otonomi verilmesi anlamına gelecek bazı yeni düzenlemelerin kararı alınmıştır. Bu düzenlemeler kabilinden olmak üzere genel af, bütçeden özel ödenek, beş senelik vergi muafiyeti, şer-î mahkemelerin yeniden tesisi kabul edilmiştir. Buna karşılık Kürtler, Ankara'ya Musul meselesinde destek olacaklarını taahhüt etmişlerdir. Ancak mesele daha meclise getirilmeden Şeyh Sait Ayaklanması patlak vermiştir. Ayaklanmanın İngiltere'ye sağladığı diğer bir fayda ise fırsattan istifadeyle Irak'a karşı askerî bir harekâta girişmediği sürece iç ayaklanmayla uğraşan bir Türkiye'nin Musul meselesinde direnmesini de zorlaştırmış olmasıdır²⁶.

Komisyon Raporu

Baskın Oran kitabında, Milletler Cemiyeti'nde oluşturulan komisyonun Musul hakkında vermiş olduğu kararı şu şekilde açıklamıştır: Milletler Cemiyeti, İngiltere'nin görüşü doğrultusunda tarafsız devletlerden oluşan üç kişilik bir komisyon kurma kararı almıştır. Bu komisyon Macar Kont Teleki, Belçikalı Albay Poulis ve İsveçli A. Wirsén'den oluşturulmuştur. Bu arada İngilizler yeni topraklar edinmeye çalıştıkları için kuzeyde sınır çatışmaları çıkmıştır. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti, 29 Ekim 1925'te Musul'u Hakkari'den ayıran bir yerden geçici bir çizgi çekmiştir. Bu hat "Brüksel Hattı" olarak anılmaya başlamıştır. Bölgede incelemeler yapan komisyon, 16 Temmuz 1925'te sunduğu raporda, coğrafi ve etnik açıdan Irak'ın verdiği istatistikleri geçerli saymış ve Kürtlerin ne Türk ne de Arap olduğunu belirtmiştir. Komisyon, Brüksel Hattı'nı coğrafi sınır olarak ileri sürmüş ve Musul'da 11. yüzyıldan beri devam eden Türk egemenliğini teyit etmiştir; ayrıca bölgenin ticaretini daha çok Irak ve Suriye'yle yaptığı, halkın ne Irak'a ne de Türkiye'ye katılma hususunda bir coşkunun olmadığı sonucuna varmıştır. Bölgedeki şeyh ve aşiretler Türkiye aleyhinde konuşmuşlardır. Komisyon bölgenin çıkarı açısından bölge arazisinin taksim

²⁵ Öke, a.g.e., s. 158-165.

²⁶ Oran, a.g.e., s. 264-265.

edilmemesinde yarar olduğunu, dolayısıyla Brüksel Hattı'nın güneyinin Irak'a ilhakını uygun görmüştür. Komisyona göre; ülke yirmi beş yıl Milletler Cemiyeti mandası altında kalacak, (Irak 1932'de mandadan kurtulmuştur) adaletin yürütülmesi ve okullar için Kürtlerden memur istenecek ve Kürtçe resmî dil olacaktır; eğer manda sona erer ve Kürtlere özerklik sağlanmazsa halk, Araplar yerine Türkiye'yi tercih edecektir ve bölge taksim edilecekse Musul Türkiye'ye, Kerkük Irak' a kalmalıdır"²⁷.

Divanın Kararı

Milletler Cemiyeti Milletlerarası Daimî Adalet Divanı, 21 Kasım 1925'te Lozan Anlaşması'nın 3/2 maddesine göre bağlayıcı karar almıştır. Bu arada Brüksel Hattı'nın Türkiye tarafına sokulmayan Estonyalı generalin Türklerin bölgedeki Hıristiyanlara kötü davrandığını rapor etmesiyle ve çıkan Şeyh Sait ayaklanmasının etkisiyle Milletler Cemiyeti, Türkiye'nin katılmadığı 16 Aralık 1925'te divan kararını benimseyerek Brüksel Hattı'nın kuzeyini Türkiye'ye, güneyini ise Irak'a bırakma kararı almış ve Musul bu suretle Irak'a bırakılmıştır. Bu karar, Türkiye'de büyük tepkiyle karşılanmış; hatta Türkiye, Cenevre temsilcisini geri çekmiştir. Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkası kurultayında Musul meselesi kararıyla Avrupa'nın şark milletlerini ezmek arzusundan vazgeçmediğini belirtmiştir. Türkiye, Milletler Cemiyeti kararından bir gün sonra SSCB ile 17 Aralık 1925'te yaptığı dostluk ve tarafsızlık anlaşmasıyla karara tepkisini ortaya koymuştur. Bu arada Türk kamuoyunda İngiltere aleyhine oluşan tepkiyle Türkiye'deki İngiliz şirketlerinin çoğu işlerini tasfiye etmişlerdir²⁸.

MUSUL SORUNUNUN TÜRKİYE ALEYHİNE SONUÇLANMASI VE ANKARA ANTLAŞMASI

Türkiye henüz Milletler Cemiyeti'ne üye bile değilken İngiltere'nin örgütün en etkili üyesi olması ve Türkiye'nin yeni savaştan çıkan ve iyice yorgun düşen ordusuyla, İngiltere ile savaşı göze alamaması Musul'un Türkiye aleyhinde sonuçlanmasında önemli etkenlerdir. Ancak Türkiye'nin Adalet Divanı'na temsilci göndermemesi ve Estonyalı generali Türkiye topraklarına sokmayarak onun bölgedeki Hıristiyanlara baskı yapıldığına dair bir rapor düzenlemesinin etkisi de göz ardı edilemez. Musul so-

²⁷ Oran, **a.g.e.**, s. 264-265.

²⁸ Öke, **a.g.e.**, s. 165-184; Demirbaş, **a.g.e.**, s. 87-92; Aydın, **a.g.e.**, s. 70-102; Yamaner, **a.g.e.**, s. 160-184.

runu sırasında patlak veren Şeyh Sait ayaklanması, Türkiye'nin Türklerle Kürtlerin kader birliği içinde olduğu tezini İngiltere lehine dönüştürmüştür. 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılmasını İngilizler, dünya Müslümanlarını Türkiye aleyhine etkilemede çok iyi kullanmışlardır. Tüm bunların yanında Türkiye'nin bölgedeki savaş tehdidini bir an önce yok ederek ülkedeki reformlara başlamak istemesi ve yeni kurulan cumhuriyetin başkentinin dahi yabancı ülkelerce tanınmaması asıl nedenler arasında sayılabilir²⁹.

Türkiye'nin Musul konusunda tek kazanımı, 25 yıl süreyle Irak petrol gelirlerinden Türkiye'ye %10 pay verilmesinin kabul edilmiş olmasıdır. Türkiye'nin bu hakkından 500.000 sterlin alarak feragat ettiği söylenmişse de bu doğru değildir. İngiltere ile 5 Haziran 1926'da yapılan Ankara Antlaşması'yla Brüksel Hattı, Türkiye-Irak sınırı olarak kabul edilmiş, Türkmenlerin azınlık haklarından hiç söz edilmemiştir. Nedeni ise, Musul konusunda Türkmen azınlık haklarından söz eden Türkiye'nin kendi ülkesinde yaşayan Kürtlerin azınlık haklarının İngiltere tarafından gündeme getirilme endişesidir. Antlaşmanın onaylanmasından sonra Türkiye, hem İngiltere'yle hem de Fransa'yla ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Antlaşmadan önce Almanya dışında başta İngiltere ve diğer batılı ülkelerin çoğu büyük elçiliklerini İstanbul'da tutmuşlardır ki, bu Türkiye Cumhuriyeti'ni ve başkenti Ankara'yı tanımama anlamına geliyordu. Antlaşmadan sonra ise bu tutumlarından vazgeçip büyükelçiliklerini Ankara'ya taşımışlardır. 1932'de Irak, İngiliz manda rejiminden kurtulmuştur. Türkiye, İngiltere ile ilişkilerini iyi bir şekilde devam ettirmiştir. Türkiye Irak petrollerinden 1954 yılına kadar pay almış, ancak bu paydan alması gereken 2.000.000 sterlin alacağını, 1958'de Irak yönetimini darbeye devralan General Kasım'dan sonra alamadığı için, bütçe gelir cetvelinde alacak olarak 1986 yılına kadar göstermiş ve aynı yıl Turgut Özal tarafından Arap ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi politikası doğrultusunda bu alacak bütçeden çıkartılmıştır³⁰.

SONUÇ

Son Osmanlı Meclisi, Musul'u her ne kadar daha önceden "Misak-ı Milli" hudutları içerisine almış olsa da Ulusal Bağımsızlık Savaşı'ndan başarıyla çıkmış Türkiye Cumhuriyeti, askerî ve ekonomik yetersizliği nede-

²⁹ Öke, a.g.e., s. 165-184; Demirbaş, a.g.e., s. 87-92; Aydın, a.g.e., s. 70-102; Yamaner, a.g.e., s. 160-184.

³⁰ Öke, a.g.e., s. 165-184; Demirbaş, a.g.e., s. 87-92; Aydın, a.g.e., s. 70-102

niyle bölge için bir savaşı göze alamamıştır, çünkü o esnada millî devlet olma çabalarıyla giriştiği reformlar neticesinde dinî ya da etnik etkenli isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Ülkesindeki bu ayaklanmaları, savaştan yeni ve yorgun çıkmış ordusuyla bastırmakta zaten güçlük çeken, hatta bu isyanlarda Millî Mücadele döneminde kaybettiği asker sayısından çok daha fazla asker kaybetmiş olan Türkiye'nin bir de Musul için savaşı göze alamamış olması yadırganamazdı. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti Musul'u İngilizlere bırakmamak için ünlü İngiliz oyun ve taktiklerine karşı koymaya çalışmış; ancak sonuçta bölgeyi 1926 yılında yapılan Ankara Antlaşması'yla İngiliz mandasındaki Irak'a bırakmak zorunda kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgeyi, İngilizlere bırakmaktan başka bir seçeneğinin o gün için pek mümkün olmadığı görülmüştür. Zaten bölge kısa bir süre sonra İngilizlerin de hakimiyetinden çıkmış bağımsız Irak'ın egemenliğine geçmiştir.

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasının üzerinden onca yıl geçmesine rağmen bölgede hâlâ huzurun egemen olduğu ve bölgenin statüsünün tartışma konusu olmaktan çıktığı söylenemez. Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü politikası, Musul ve Kerkük petrollerinin bulunduğu bu bölgenin merkezi Irak yönetiminin kontrolü ve denetimi altında olması iken, Irak özerk Kürt yönetimi ise, bölgenin tamamen kendi denetimlerinde ve kontrollerinde olmasını istemektedirler. Bugün hâlâ Musul'da demokratik bir düzenden bahsedilemediği gibi sağlıklı bir otoritenin varlığından da bahsedilemez. Bölgede hâlen büyük bir Kürt, Arap ve Türkmen nüfusu vardır. Bu etnik gruplar arasında sorunlar olduğu gibi aynı etnik grup içinde dahi sorunlar mevcuttur ve bir türlü uzlaşa sağlanamamaktadır. Zaman zaman meydana gelen Kürt grupları arasındaki otorite çatışmaları buna tipik bir örnektir. Tabii ki bölgede güvenliğin sağlanamamasının nedeni olarak, bölgenin kendi başına bırakılmaması görülebilir; ancak aşiret reislerinin bölgenin feodal yapısını sürdürmedeki menfaatlerinin, bölgede demokratik bir sistemin kurulamaması üzerindeki etkileri de göz ardı edilemez. Bugün Amerika'nın Irak'ı demokrasi için değil, bölge petrolünü kontrol etmek için işgal ettiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Irak'ta demokrasi kurma söylemiyle yapılan Amerikan müdahaleleri yaraya geçici müdahale olmak bir yana, yaranın kangren olmasına neden olduğu gibi, ileride çok daha büyük problemlere yol açacağı şeklinde değerlendirilmektedir. Musul'da kurulabilecek yabancı hiçbir yönetim bölgeye demokrasiyi getiremeyeceği ve petrol varlığı nedeniyle bölgenin daha uzun süre büyük ülkelerin çıkar çatışmalarına vesile olacağı düşünülmektedir. Bugün Musul konusunda İs-

met İnönü gibi millî bir kahramanı suçlamaktan vazgeçmeli ve Musul nedeniyle Türkiye'nin var olan problemlerinin çok daha fazla ve çıkılmaz nitelikte olabileceğini, şu anki demokrasi çabalarının bile olamayacağını ve bugün bazı Türk vatandaşları tarafından beğenilmeyen demokrasi ve hayat standartlarının dahi aranıyor olabileceği, Musul'un o günkü şartlar altında İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılmaktan başka çarenin olmadığı, sırf Musul'u almak için Türkiye'nin girişebileceği bir savaşta başarısız olduğu takdirde bugünkü Türkiye yerine Irak benzeri bir kaosu hakim olabileceği de düşünülmelidir.

Musul Türkiye toprakları içersinde olsaydı, Diyarbakır örneğindeki gibi aşiret egemenliği ve aşiret çıkarları uğruna çatışmaların yaşanmadığı modern bir il olabilir miydi? Yoksa 1984 yılından beri Türkiye üzerinde oynanan PKK terör oyununun çok daha şiddetli yabancı güçler tarafından sırf petrol uğruna oynanır mıydı? Bunları tahmin edebilmek çok zor, ancak gerçek olan şu ki; Türkiye, her şeyden önce kendi toprakları içinde yaşayan insanlarla Atatürk'ün daha Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türk insanına çizmiş olduğu daha demokratik, daha modern ve daha müreffeh bir toplum olma hedefine ulaşabilmenin savaşımını vermelidir.

KAYNAKÇA

- Akgül, S., **Musul-Kerkük Harekatı**, Berikan, Ankara 2001.
- Akgül, S., **Musul Sorunu ve Nesturi İsyanı**, Berikan, Ankara 1992.
- Aydın, A., **Musul Meselesi 1900-1926**, Turan, İstanbul 1995.
- Bayur, Y. H., **Türk Devletinin Dış Siyaseti**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1942.
- Demirbaş, H. B., **Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi**, Arba Yayınevi, İstanbul 1995.
- Karacan, A. N., **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları , İstanbul 1943.
- Meray, S. L., **Lozan Barış Konferansı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Mısıroğlu, K., **Musul Mes'elesi ve Irak Türkleri**, Sebil 1972.
- Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi** Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.
- Oran, B., **Türk Dış Politikası**, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Öke, M. K., **Binbaşı E.W.C.Noel'in Faaliyetleri**.
- Öke, M. K., **Musul Meselesi Kronolojisi(1918-1926)**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1980.

Öke, K., **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1992.

Sonyel, S., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Türkmen, Z., **Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003.

Yamaner, Ş., M Dosyası, **Misak-ı Milli ve Musul**, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 2000.

Yıldız, H., **Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan**, Koral, İstanbul 1990.

Yıldız, H., **Büyük Oyun Irak-Musul-Kerkük Üçgeni**, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2004.

www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/musul/1b_a.htm_b1-b12.htm